

ВИНОГРАДАРСТВО ТА ВИНОРОБСТВО УКРАЇНИ. СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

VINEGROWING AND VINICULTURE OF UKRAINE. CURRENT STATE, PROBLEMS, DEVELOPMENT TENDENCIES

Володимир ОСИПОВ,
доктор економічних наук,
Інститут проблем ринку
та економіко-екологічних
досліджень НАН України, Одеса

Volodymyr OSYPOV,
Doctor of Economics,
Institute of Market Problems
and Economic & Ecological Research,
NAS of Ukraine, Odessa

Лариса ОСИПОВА,
доктор технічних наук,
Одеська національна академія
харчових технологій

Larysa OSYPOVA,
Doctor of Technical Sciences,
Odessa National Academy
of Food Technologies

За всю історію існування галузі виноградарства та виноробства України переживали періоди розквіту й занепаду. Динаміку площ виноградників за 100 років (1913-2013) наведено на **рис. 1**.

Найбільші площі виноградників були в 1960 році. Дотепер площа виноградників скоротилася більш ніж у 5 разів (із 397,0 тис. га до 77,6 тис. га) і продовжує зменшуватися.

Аналогічну тенденцію має й динаміка валового збору винограду (див. **рис. 2**).

Незважаючи на скорочення площ виноградників, у тому числі плодоносних, у валовому зборі винограду, починаючи з 2000 року, намітилася тенденція до збільшення за рахунок підвищення врожайності (**рис. 3**).

Великі промислові виноградники України зосереджені переважно в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Закарпатській областях та в Автономній Республіці Крим. Разом вони виробляли 90% від загального обсягу винограду в країні. Динаміку площ виноградників України в її основних регіонах у 1981-2013 роках наведено в **таблиці**.

Аналіз даних, наведених в таблиці, дозволяє зробити висновок про те, що частка виноградників в Українському Причорномор'ї, представленою Одеською, Херсонською, Миколаївською областями, становить 75,5% у загальному обсязі виноградників України.

Виноградарство як галузь сільського господарства, що займається вирощуванням винограду, існує і розвивається головним чином відповідно до запитів виноробства. Всього близько 10% виробленого у світі винограду споживають у свіжому вигляді, близько 6% використовують для сушіння (родзинки, кишмиш), на виноматеріали переробляють близько 84% світового збору винограду.

Виноробство завжди було важливою галуззю агропромислового комплексу України. Динаміку переробки винограду на виноматеріали в Україні у 2006-2014 роках наведено на **рис. 4**.

Грунтуючись на найбільш песимістичних прогнозах експертів, можна зробити висновок, що негативна динаміка в переробці винограду на виноматеріали збережеться й надалі, і виноробна галузь переживатиме не найкраще майбутнє. Водночас Україна має достатній потенціал для розвитку галузі й виробництва широкого асортименту продукції.

У вітчизняному виноробстві налічується 70 виробників вина, серед них 28 – з обсягами виробництва понад 333,3 тис. дал, а ще 52 – менше зазначеного показника. Останні найбільшою мірою уособлюють прикметні

особливості тих місцевостей, де вирощують виноград, який проходить у подальшу промислову переробку.

Основними виробниками виноградних виноматеріалів в Україні до 2013 року були Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим. Динаміку виробництва виноматеріалів, які виробляють у зазначених областях, наведено на **рис. 5**.

Таблиця. Динаміка площ виноградників у основних регіонах України

Регіони України	Загальна площа, тис. га			Питома вага регіону, %			2000/1981, %	Зниження, %	2013/2000, %	Зниження, %
	1981	2000	2013	1981	2000	2013				
Одеська обл.	98,6	44,1	31,6	40,3	41,2	42,1	44,7	-55,3	71,7	-28,3
Херсонська обл.	26,6	6,9	6,4	10,9	6,4	8,5	25,9	-74,1	92,8	-7,2
Миколаївська обл.	18,0	8,5	6,5	7,4	8,0	8,6	47,2	-52,8	76,4	-23,6
Закарпатська обл.	11,6	5,2	4,1	4,7	4,8	5,4	44,8	-55,2	78,8	-21,2
АР Крим	89,9	42,4	18,7	36,7	39,6	24,9	47,2	-52,8	44,1	-55,9
Всього по Україні*	244,7	107,1	75,1	100	100	100	43,8	-56,2	70,1	-29,9

* Без урахування інших регіонів [4; 5].

Як свідчать дані, наведені на рис. 5, у 2013 році частка Одеської, Херсонської та Миколаївської областей у загальному обсязі виноматеріалів становила 72,5%. У 2014 частка цих областей досягла 97,3% без урахування тимчасово окупованої території АР Крим [6].

Скорочення площ виноградників у всіх регіонах України обумовлює невідповідність між потребою виноробного виробництва в сировині і можливостями сировинної бази, що породжує такі проблеми:

- дефіцит сировини, який заповнюється за рахунок імпорту виноматеріалів;
- незадовільний сортовий склад виноградних насаджень: мало сортів шампанського напрямку (Шардоне, групи Піно та ін.), червоних і аборигенних сортів;
- високі ціни на вітчизняну сировину і продукти її переробки;
- слабка фінансова підтримка державних наукових установ і навчальних закладів, які займаються проблемами створення й використання необхідної матеріально-технічної бази виноградарства та виноробства, через що ці галузі відстають від світових та європейських стандартів.

Сучасний стан виноградарства не сприяє розвитку вітчизняного виноробства. В умовах глобалізації ринку вина, вступу України

Наведено аналіз стану розвитку виноградарства та виноробства у світі. Зроблено висновок про необхідність вдосконалення й розвитку цих галузей в Україні. Наявність об'єктивних передумов для розвитку диктують необхідність збільшення обсягів виробництва та покращення якості вітчизняних вин, оптимізації структури споживання алкогольних напоїв, розробки та впровадження конкурентоспроможних інноваційних технологій, інтеграції у світовий ринок вина, переробки вторинних продуктів виноробства на базі кластерів.

It is analysed the development state of global vinegrowing and viniculture. The authors arrived at a conclusion that these fields are to be improved in Ukraine. The existence of objective preconditions for development stipulates the necessity to increase production volumes, improve the quality of national wines, optimize the structure of alcohol drinking, develop and implement competitive innovative technologies, integrate the wine into global market and recycle secondary output of wine making on the basis of clusters.

до СОТ, підготовки до інтеграції з Євросоюзом загострюється конкуренція, що потребує перебудови галузі таким чином, щоб її продукція відповідала високим світовим вимогам.

Оптимальним вирішенням проблеми є поступове зниження імпорту виноматеріалів з одночасним розвитком вітчизняної сировинної бази на основі впровадження інноваційних технологій виробництва винограду, які забезпечують його ефективність за рахунок зростання врожайності виноградних насаджень і підвищення якості продукції.

Частину проблем можна вирішити тільки за рахунок жорсткої, але виваженої та продуманої державної політики, а частину – за рахунок впровадження результатів наукових пошуків у виробництво.

Для імпортованої готової продукції повинні бути встановлені квоти, а ввезення виноматеріалів і коньячних спиртів допускати лише у випадках критичного імпорту (при недоотриманні врожаю у випадках виникнення форс-мажорних умов).

Державного підходу вимагає і питання обов'язкової сертифікації винопродукції, що ввезеться.

Гідне місце повинні зайняти сорти винограду, стійкі до несприятливих факторів середовища, здатні істотно знизити пестицидне навантаження й оздоровити екологічне середовище виноградних насаджень, дати високі врожаї і тим самим забезпечити виробництво сировини для одержання екологічно чистої кінцевої продукції.

Виноградарство тісно пов'язане з виноробством, і саме його динамічний розвиток визначає ефективність функціонування виноробної галузі. У зв'язку з цим необхідно зміцнювати зв'язки між виноградарством і виноробством як у науково-виробничій сфері, так і в галузі підготовки фахівців у ВНЗ і технікумах.

Основними напрямками розвитку виноробної промисловості повинні стати модернізація технологічного обладнання та виробництва з метою підвищення якості й конкурентоспроможності виробленої продукції, що нерозривно пов'язано з перспективою розвитку виноградарства – виділенням ґрунтово-кліматичних особливостей зон і мікрозон, формуванням відповідного сортименту для виробництва вина.

Визначаючи стратегію розвитку виноробної галузі, необхідно оцінити ємність внутрішнього українського ринку вина.

Інтегральним показником розвитку внутрішнього ринку вина є ємність, яка визначається обсягом виноробної продукції, що пропонується споживачам у межах ринкового простору України (розраховується як обсяг продажів національними виробниками за вирахуванням експорту і з урахуванням імпорту). На **рис. 6** наведено місткість ринку вина України за період 2011-2013 років.

Як свідчать дані, що наведені на **рис. 6**, місткість ринку вина в Україні з кожним роком значно скорочується. Так, після відмітки в 25375,5 тис. дал у 2011 році обсяг ринку в 2012 році знизився на 26,2% і становив 18719,2 тис. дал. У цей період особливо вплинув низький рівень врожайності, що значно понизило обсяги виробництва вина. У 2013 році відбулося скорочення ще на 17,7% до рівня в 15397,8 тис. дал.

На ринку зовнішньої торгівлі продукцією виноробства за останні чотири роки істотно змінилися пріоритети. Так, імпорт продукції рухається до зниження, а експорт, навпаки, набирає обертів (**рис. 7**).

Рис. 1. Динаміка площ виноградників України [1; 2]

Рис. 2. Валовий збір винограду в Україні, тис. т [1; 3]

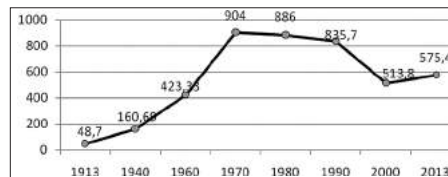

Рис. 3. Динаміка врожайності винограду в Україні [1; 4; 5]

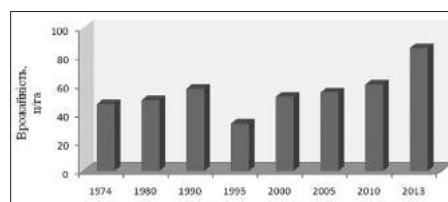
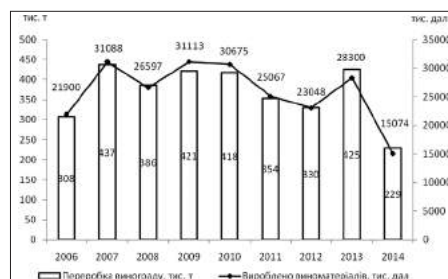
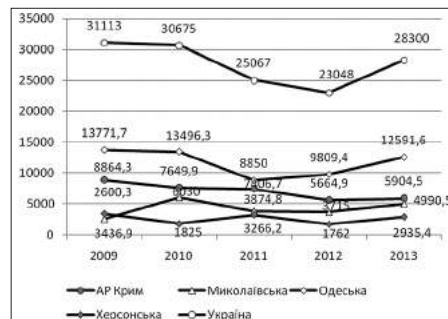

Рис. 4. Динаміка переробки винограду та виробництва виноматеріалів в Україні

Примітка: 2014 рік – дані без АРК [6].

Рис. 5. Динаміка виробництва виноматеріалів за регіонами України, тис. дал [6; 7]

Ще у 2011 році переважання імпорту над експортом було на рівні 67%, але вже через два роки перевага становила 63,5% на користь експорту. У першому півріччі 2014 також спостерігається переважання продукції, що експортується. Обсяг експорту досяг 2432,6 тис. дал продукції, що на 27,3% менше в порівнянні з аналогічним періодом попереднього року. Також на 17,3% зменшився обсяг імпорту в першому півріччі 2014 року, склавши 1386,1 тис. дал.

Незважаючи на наявний експортний потенціал українських виробників, на ринку, як і раніше, стійкі позиції зберігає продукція імпортних торгових марок (ТМ). Велику роль у формуванні попиту зіграла доступність імпортного вина. Після скасування ввізних мит у 2011 році ціни на імпортні вина наблизилися до цін на вина вітчизняні. Окрім цього, лояльність до імпортних ТМ у споживачів в Україні значно вища, оскільки склалася думка про недоброякісність вітчизняних виробників і виробництво фальсифікованої продукції.

Таким чином, можна зазначити, що конкуренція на ринку вина напружена, оскільки виробникам доводиться боротися за лояльність споживача, пропонуючи не лише високу якість, але й доступну ціну.

Слід вказати на те, що одним з головних напрямків розвитку виноробної галузі в Україні на сучасному етапі є розробка національної програми контролю і захисту вин контрольованих найменувань за походженням (вина КНП, місцеві вина).

Цей захід має проходити відповідно до Міжнародної процедури ЄС у рамках вимог Міжнародної організації винограду і вина. Необхідна також проводити роз'яснювальну роботу серед населення про корисні дієтичні й харчові властивості виноградних вин, про культуру їх споживання.

Для визначення перспектив розвитку виноробства в Україні необхідно проаналізувати рівень світового виробництва і споживання вина.

Історично склалося, що традиційними країнами виноробства були європейські держави. Світовими виробниками вина вважають країни так званого Старого Світу: Францію, Італію, Іспанію, Німеччину. Протягом багатьох десятиків років трійку лідерів з виробництва вин формують Франція, Італія та Іспанія [8].

На **рис. 8** наведено динаміку виробництва вина в країнах Старого Світу у 2000-2014 роках.

Дані, наведені на **рис. 8**, демонструють зниження виробництва вина в країнах Старого Світу, яке пов'язується зі зниженням попиту на вино, зі світовою фінансовою кризою, з надлишком виноматеріалів у сховищах та їх перевиробництвом.

Після 90-х років ХХ сторіччя на світовому ринку вина з'явилися країни Нового Світу: США, Австралія, Чилі, Південна Африка, Китай та ін., які почали активно конкурувати з традиційними країнами виноробства.

Динаміку виробництва вина в країнах Нового Світу у 2000-2014 роках наведено на **рис. 9**.

Країни Нового Світу, маючи позитивну динаміку виробництва вина, пропонують високоякісну продукцію за нижчими цінами, ніж традиційні виробники (Італія, Франція, Іспанія), і неухильно тіснять їх на світовому ринку.

За даними Міжнародної організації винограду і вина (МОВВ) за 2014 рік, у загальному обсязі виробленого у світі вина частка Європи становить 50% (137,1 млн. гл) [9].

Трійку країн – лідерів з виробництва вина у світі представляють Франція, Італія, Іспанія, їх частка становить 47% виробництва вина.

В умовах зростаючого глобального суперництва регіонів, країн і континентів один з одним географія розміщення світового виробництва вин значно змінилася протягом двох останніх десятиліть. Якщо в 90-х роках ХХ сторіччя розміщення світового виробництва вин в основному було зосереджено в Європі, то вже на початку нового ХХІ століття воно змістилося до Північної та Південної Америки, Азії, Австралії та Південної Африки (рис. 10).

Аналіз наведених даних свідчить, що географія світового винного ринку змінюється. Частка традиційних «винних» держав, насамперед Італії та Франції, поступово знижується. Найбільшу частку (80,0%) у світове виробництво вина вносять 10 країн світу: Франція, Італія, Іспанія, США, Аргентина, Австралія, Китай, Південна Африка, Чилі, Німеччина.

Споживання вина на 1 людину за рік у країнах Нового Світу і Старого Світу корелює з виробництвом вина в них. Україна за цим показником знаходиться на останньому місці серед основних країн – виробників вина. Споживання вина в Україні у 2012 році становило 3,5 л на рік на людину. Це в 15-18 разів менше, ніж у Європі.

У європейських країнах спостерігається тенденція сталого високого рівня споживання вина і зниження обсягу споживання горілки і міцних спиртних напоїв. В Україні, на жаль, така тенденція не простежується (рис. 11).

Аналіз даних, наведених на рис. 11, свідчить, що в структурі споживання алкогольних напоїв в Україні частка вина становить усього 9,0%.

У країнах з високим рівнем споживання вина проблеми алкоголізму незначні. У Росії, Білорусі, Україні, де віддають перевагу горілці, пияцтво й алкоголізм населення набуває загрозливих розмірів.

У країнах Європейського Союзу через перевиробництво вина частину його перекурюють на спирт. У випадках, коли запаси спирту стають надмірними, проблему надлишків вирішують шляхом скорочення площ виноградників. При цьому власники насаджень отримують від держави компенсацію.

В останні роки у США йде активний розвиток виноградарства і виноробства з метою поступового витіснення на ринку шкідливих для здоров'я міцних алкогольних напоїв: віскі, джину, рому. Американці починають цінувати червоні столові сухі вина, що мають високу біологічну цінність.

За споживанням вина на 1 людину Україна і Росія знаходяться на останньому місці в Європі. Після розвалу Радянського Союзу цей показник знизився з 12-13 л до 2-3 л вина на рік.

Рис. 10. Виробництво вина в найбільших країнах-виробниках у 2014 році [8]

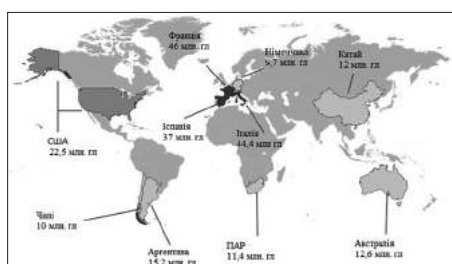

Рис. 6. Місткість ринку вина в Україні [7]

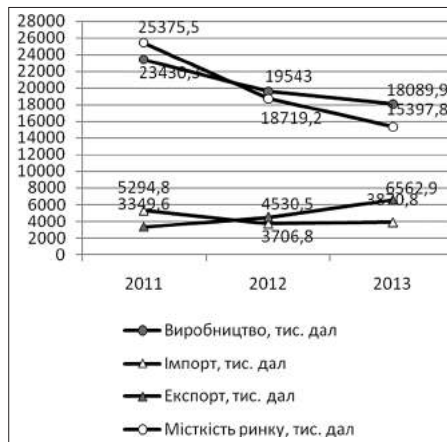

Рис. 7. Динаміка зміни обсягів зовнішньої торгівлі вина в Україні у 2011-2014 роках, тис. дал [7]

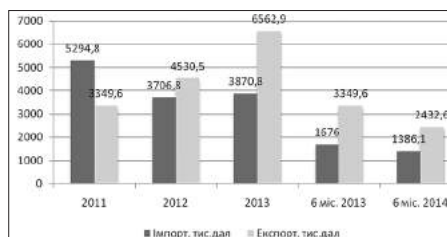

Рис. 8. Динаміка виробництва вина в країнах Старого Світу [8]

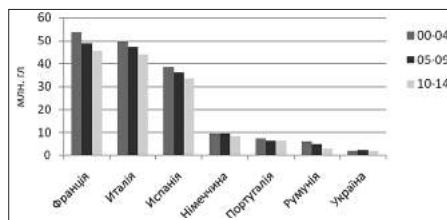
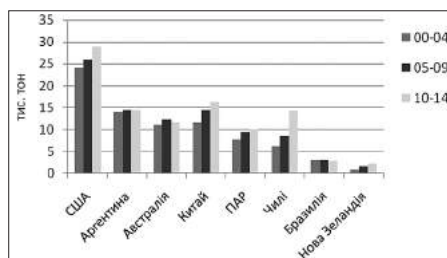

Рис. 9. Динаміка виробництва вина в країнах Нового Світу [8]

трішнього й зовнішнього ринку вина; наявність інтелектуального та виробничого капіталів для впровадження інноваційних технологій; необхідність переорієнтації споживчих переваг від міцних алкогольних напоїв до вин.

Жорстка конкуренція на ринку вина зі світовими лідерами диктує необхідність підвищення якості виноробної продукції України, що при цьому повинна супроводжуватися зниженням її собівартості.

Істотним резервом зниження собівартості вина в Україні є підвищення врожайності винограду й ефективне його використання шляхом впровадження безвідходних технологій.

При переробці винограду на виноматеріали утворюється приблизно 15-20% вторинних продуктів (відходів), раціональне використання яких дає можливість отримати додатково продукти, які являють собою значну цінність для ряду галузей народного господарства. Такими продуктами є: винна кислота, танін, виноградна олія, біоконцентрати вітамінів групи В, фуражні корми, абразивні матеріали та безліч інших.

У багатьох країнах проблема переробки вторинних продуктів виноробства вирішена. Виробники Франції, Італії, Швейцарії та інших країн з насіння винограду отримують фуражні корми, харчовий порошок, абразивні матеріали (дрібнозернисті речовини високої твердості, які використовуються для обробки поверхонь з металу, дерева та ін.), енотанін і винограду олію, яка завдяки високій концентрації поліненасичених жирних кислот, зокрема лінолевої, за харчовою цінністю перевершує соняшникову, соєву та кукурудзяну олію. Піддавши винограду олію ультрафіолетовому опроміненню, виробляють вітамін D [10].

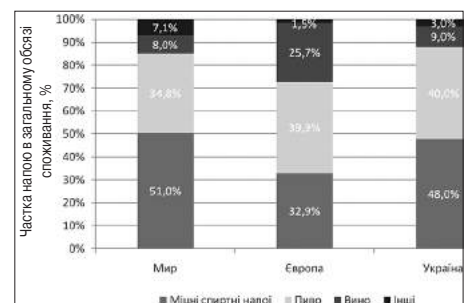
На основі енотаніну виготовляють біологічно активні речовини, медикаментозні препарати, косметичні засоби, продукти для стимулювання росту сільськогосподарських культур.

В Україні проблеми утилізації вторинної сировини не приділяють належної уваги. Великі резерви приховані в розробці та впровадженні інноваційних технологій утилізації вторинних продуктів виноробства. Так, для вилучення олій з виноградин насінин у зарубіжних країнах використовують пресовий і екстракційний способи. Як екстрагент застосовують петролейний ефір, бензин, трихлоретилен. Перерахованим способам притаманні недоліки: висока енергоємність, небезпечність, низька якість кінцевого продукту.

У даний час в Одеській національній академії харчових технологій розроблені низькотемпературні, нетоксичні, пожежо- і вибухобезпечні технології виробництва виноградної олії. Застосування обережних температурних режимів при реалізації технологічних процесів дозволяє отримувати олію з максимальним збереженням біологічно активних сполук. Така олія є перспективною для застосування в косметичці та функціональному харчуванні.

Крім цього, реалізується напрям розвитку технології переробки

Рис. 11. Структура споживання алкогольних напоїв в країнах світу та Європи [9]

відходів виноробства, пов'язаний з отриманням продуктів функціонального призначення з високою рентабельністю виробництва. Такими є поліфенольні концентрати, слабоалкогольні та безалкогольні напої, продукти харчового, косметичного, фармацевтичного призначення, біологічно активні речовини на основі дріжджових осадів виноробства, міцні напої типу «Бренді» тощо [10-12].

Зростання виробництва вина в Україні та розширення галузі в цілому обумовлює актуальність проблеми утилізації дріжджових осадів, які піддають ліквідації (зливанню).

Утилізація відходів виноробства – дріжджів – є не тільки необхідною та корисною з точки зору природоохоронних і оздоровчих заходів, а ще й ефективним видом комерційної діяльності.

Для вирішення даного комплексу питань необхідні цілеспрямовані спільні дії держави, освіти, науки та бізнесу. Реалізація цих дій вимагає значних інвестицій і високої інноваційної активності підприємств.

У сформованій ситуації на державному рівні необхідно:

1) активізувати укладення міжнародних угод з інноваційного технологічного співробітництва в рамках реалізації державної інноваційної політики та прямих двосторонніх угод між іноземними та українськими підприємствами на основі норм міжнародного права;

2) сприяти впровадженню системи нових способів фінансування науково-технічної сфери виноградарсько-виноробного сектора;

3) створювати виробництва з переробки та утилізації відходів виноробства;

4) стимулювати співпрацю виноробних підприємств з ВНЗ та науково-дослідними центрами з наступним впровадженням розроблених технологій.

Вирішення більшої частини перерахованих вище проблем можливе шляхом формування кластерів. Останні розглядаються як інтеграційні форми організації виробництва, що забезпечують територіально-галузеве добровільне об'єднання підприємств, співпрацю з науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності виробленої продукції та економічного зростання регіону [14].

Кластери сприяють розвитку регіональних і національних економік, виконуючи такі функції:

□ забезпечують позитивні ефекти (екстерналії) – взаємозв'язки всередині кластера ведуть до появи нових методів конкуренції та створення інновацій;

□ сприяють мобілізації внутрішнього потенціалу регіону;

□ відіграють роль «точок економічного зростання» внутрішнього й зовнішнього ринків. Наявність кластера галузей прискорює процес створення факторів конкурентних переваг за рахунок спільних інвестицій у розвиток технологій, в інформацію, інфраструктуру, освіту;

□ формують попит на спеціальне обладнання та послуги. Взаємозв'язки всередині кластера забезпечують розвиток аутсорсингу, коли малі та середні підприємства виробляють продукцію, здійснюють роботи і виконують послуги для ключових суб'єктів кластера, тим самим сприяють розвитку малого й середнього бізнесу в регіоні;

□ створюють конкуренцію між виробниками, що призводить до поглиблення спеціалізації, пошуку нових ніш і розширення кластерного простору, в результаті чого утворюються нові суб'єкти бізнесу, підвищується прибутковість регіонального виробництва, вирішуються проблеми зайнятості населення та посилюється інтеграційний потенціал регіону;

□ є однією з інституційних форм забезпечення прикордонного співробітництва у сфері торгівлі, сільського господарства, туризму, транспорту, інфраструктури, що сприяє економічному розвитку прикордонних територій.

Кластерна форма організації виробничо-коопераційних зв'язків у сфері виробництва продуктів вторинного виноробства забезпечує загальний економічний ефект: інноваційний розвиток регіону, конкурентоспроможність продукції, створення нового бізнесу, накопичення соціального капіталу, синергетичний ефект [15-16].

ВИСНОВКИ

Площі виноградників в Україні мають стійку тенденцію до зниження: з 397,0 тис. га в 1960 році до 77,6 тис. га в 2013. Корелює з такою динамікою і валовий збір винограду.

Великі промислові виноградники зосереджені переважно в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях, частка яких у загальному обсязі виноградників України становить 97,3%.

Місткість ринку вина в Україні скорочується. На ринку зовнішньої торгівлі продукцією виноробства за останні чотири роки істотно змінилися пріоритети: імпорту продукції рухається до зниження, а експорт набирає обертів.

Частка України у світовому виробництві вина у 2010-2014 роках становила 0,7%. У споживанні вина спостерігається незначне збільшення. У 2012 споживання вина в Україні становило 3,5 л на рік на людину, що в 15-18 разів менше, ніж у Європі.

У структурі споживання алкогольних напоїв в Україні частка вина становить 9,0%, тоді як у європейських країнах спостерігається тенденція сталого високого рівня споживання вина і зниження обсягу споживання горілки і міцних спиртних напоїв.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови, потенціал ємності внутрішнього й зовнішнього ринку вина, наявність інтелектуального та виробничого капіталу для впровадження інноваційних технологій, необхідність переорієнтації споживчих переваг від міцних алкогольних напоїв до вин обумовлюють необхідність вдосконалення й розвитку виноградарства та виноробства в Україні.

Жорстка конкуренція на ринку вина зі світовими лідерами диктує необхідність підвищення якості виноробної продукції України, що повинна супроводжуватися зниженням її собівартості. Істотним резервом зниження собівартості вина в Україні є підвищення врожайності винограду й ефективне його використання за допомогою кластерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Економические проблемы виноградарства и виноделия* / Под ред. академика НАН Украины Б.В. Буркинського – О.: Институт проблем рынка и экономика-экологических исследований НАН Украины, 2007. – 216 с.
2. <http://regionews.ua/node/126307>.
3. *Головне управління статистики в Одеській області, 2014* / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.od.ukrstat.gov.ua.
4. *Матчина И.Г., Бузни А.М. Экономика виноделия*. – Симферополь: Таврида, 2003. – 256 с.
5. *Україна у цифрах 2013* / Статистичний збірник. – К.: 2014. – С. 74-80.
6. *Державна служба статистики України ЕКСПРЕС-ВИПУСК* від 14.01.2015р. №2/0/06.2.вн-15.
7. *Державна служба статистики* / Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. *OIV I 37th World Congress of Vine and Wine Pictures: oiv.int> oiv.cms.index?lang=en*.
9. *Global status report on alcohol and health – 2014 ed.*
10. *Переработка отходов виноделия* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.comodity.ru/vinebrandy/193.shtml>.
11. *Использование отходов виноделия* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.str-filling.com.ua/wine-tech/wine-tech_264.html.
12. *Использование отходов виноделия* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.str-filling.com.ua/wine-tech/wine-tech_264.html.
13. *Разуваев Н. И. Комплексная переработка вторичных продуктов виноделия*. – М.: Пищепром, 1975. – 121 с.
14. *Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці*. – К.: Логос, 2004. – 848 с.
15. *Кластери в економіці України: монографія / за наук.ред. докт. екон. наук, проф. М.П. Войнаренка*. – Хмельницький: ХНУ, ФОП Мельник А.А., 2014. – 1085 с.
16. *Захарченко В.І., Осипов В.Н. Кластерная форма территориально- производственной организации – Ч. 2. – Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода*. Одесса: «Фаворит» – «Почетный дом», 2010. – 236 с.

REFERENCES

1. *Burkinskiy B.V. Ekonomicheskie problemy vinogradarstva i vinodelija* [Economic problems of vinegrowing and viticulture]. Odesa, Institut problem rynka i ekonomiko-ekologicheskikh issledovaniy NAN Ukrainy, 2007, 216 p. [in Russian].
2. <http://regionews.ua/node/126307>.
3. *The Department of Statistics in the Odessa region, 2014*. Available at: www.od.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
4. *Matchina I.G., Buzni A.M. Ekonomika vinodelija* [The economy of winemaking]. Simferopol', Tavrida, 2003, 256 p. [in Russian].
5. *Ukraine in Figures 2013: Statistical Yearbook*. Kyiv, 2014, pp. 74-80 [in Ukrainian].
6. *The State Statistics Service of Ukraine Express*. 14.01.2015, no. 2/0/06 [in Ukrainian].
7. *The State Statistics Services*. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. *OIV I 37th World Congress of Vine and Wine Pictures*.
9. *Global status report on alcohol and health, 2014*.
10. *Wine-making waste recycling*. Available at: <http://www.comodity.ru/vinebrandy/193.shtml> [in Russian].
11. *The use of wine-making waste*. Available at: http://www.str-filling.com.ua/wine-tech/wine-tech_264.html [in Russian].
12. *The use of wine-making waste*. Available at: http://www.str-filling.com.ua/wine-tech/wine-tech_264.html [in Russian].
13. *Razuvaev N.I. Kompleksnaya pererabotka vtorichnykh produktov vinodelija* [Complex processing of by-products of winemaking]. Moscow, Pischeprom, 1975, 121 p. [in Russian].
14. *Sokolenko S.I. Klasteri v global'nyy ekonomitsi* [Clusters in the global economy]. Kyiv, Lohos, 2004, 848 p. [in Ukrainian].
15. *Voynarenko M.P. Klasteri v ekonomitsi Ukrayiny* [Clusters in the economy of Ukraine]. Khmel'nyts'kyi KHNU, FOP Mel'nyk A.A., 2014, 1085 p. [in Ukrainian].
16. *Zaharchenko V.I., Osipov V.N. Klasternaya forma territorial'no- proizvodstvennoy organizacii: Povyshenie regional'noy konkurentosposobnosti na osnove klasterного podhoda* [Cluster form of territorial-production organization of production: Increasing regional competitiveness through cluster approach]. Odessa, Favorit, "Pochetnyy dom", 2010, 236 p. [in Russian].